

DE PACIFICATIE VAN GENT, op tweeërlei afstand bezien *

door

I. SCHÖFFER

U allen moet stuk voor stuk eens dezelfde ervaring hebben gehad als ik, toen mij als jongetje een toestel in de hand werd gedrukt en de opdracht verstrekt voor het eerst een foto te maken. Die ervaring is geen prettige. Daar is de benauwenis om toch vooral bij het afdrukken het toestel recht te houden en ook niet te bewegen. Maar zwaarder weegt dan die verantwoordelijkheid wat er precies op de foto zal worden vastgelegd. Druk vooral niet af wanneer je moeder te veel been onder haar rokken uit vertoont of wanneer je neefje net niet naar de camera kijkt. Moeilijker nog: wat mag of moet er binnen de foto vallen? Het feit dat zij *bier waren* in de omgeving van bos en hei of dat zij *nu* worden genomen in die ongewone kleren met mijn neefje als gast? Technisch uitgedrukt: je werd dan voor het dilemma geplaatst of je, al kijkend in het zoekertje, dichterbij moest komen dan wel — nog moeilijker manoeuvre — juist in die gebogen houding achteruit moet lopen. En het resultaat zou de risico's moeten dragen van die keuze: óf een beeld van herkenbare familieleden, die net zo goed in Amsterdam of in Timboektoe hadden kunnen zijn, of een foto van een groots landschap waarin de mensen niets dan stipjes waren.

Een gelijk gevoel overvalt de historicus, die met de camera van zijn verworven kennis en inzicht een beeld moet geven van een gebeurtenis in het verleden. Doe je deze meer recht door haar in details te analyseren of wanneer je haar laat ópgaan in de algemene stroom van een ontwikkeling?

Van nabij bezien is de Pacificatie van Gent al meteen boeiend en gecompliceerd genoeg. Het vredesverdrag werd weliswaar op 8 november 1576 hier in dit stadhuis getekend, maar had een lange voorgeschiedenis. Van 1572 af waren verscheidene Hollandse en Zeeuwse steden in opstand geraakt. Los van de andere gewesten hadden Holland en Zeeland daarna een eigen ontwikkeling doorgemaakt, zich intern oriënterend op autonoom provinciaal gezag onder leiding van de (onwettige) stadhouder Willem van Oranje en zich schikkend in een revolutionaire Reformatie, die het Calvinisme in de kerken bracht en de oude kerk met geestelijkheid en kloosterorden onmogelijk maakte. Onwillekeurig had de opstand ook een karakter van burgeroorlog gekregen: koningsgezind en Roomsgezind werd gelijkelijk vijand van de opstandigen en de strijd

(*) Rede uitgesproken op een academische zitting in het Gentse Stadhuis op 3 september 1976.

zou bepaald niet uitsluitend door huurlegers worden uitgevochten. Dat de wens tot beëindiging van die strijd bij de betrokkenen daarmee ook ging leven, was te verwachten. Reeds van 1573 af hadden instanties in de gehoorzaam gebleven gewesten aangedrongen op overleg met de opstandigen en dit zou tenslotte begin 1576 leiden tot vredesonderhandelingen in Breda. Initiatieven tot nader overleg werden tenslotte, na de definitieve mislukking van de gesprekken in Breda, eerst door de Staten van Brabant genomen, maar spoedig gesteund door Henegouwen en Vlaanderen, terwijl tegelijkertijd aanhangers van Oranje nu de kop durfden opsteken en, onder schriftelijke aanmoediging van Oranje, steeds verdergaande eisen gingen stellen.

Het zou misschien toch niet in de late herfst op een pacificatie uitgelopen zijn, wanneer niet geweld, opstandigheid en pressie daartoe de laatste obstakels hadden opgeruimd. Het geweld van de Spaanse troepen, die na de dood van de toenmalige landvoogd Requesens, alle vertrouwen verloren hadden ooit nog eens soldij te zien, begon het Brabants-Vlaamse land met muiterij en plundering te teisteren. Nog kort vóór de pacificatie hielden de Spaanse muiters in Antwerpen zelfs zo hevig huis, dat bij deze furie 7000 slachtoffers vielen. Als reactie daarop waren burgers van verscheidene Brabantse en Vlaamse steden tot opstandigheid gekomen, hadden zich gewapend en wilden op eigen kracht de Spaanse muiters buiten de muren houden. De rebellen van hun kant haastten zich om zich nu buiten de Hollandse en Zeeuwse bolwerken te wagen en van al die verwarring te profiteren: Utrecht werd definitief voor de opstand gewonnen, Gelre kwam onder zware druk te staan en Oranje's troepen kwamen zelfs Gent tijdelijk te hulp tegen het gevaar van de Spaanse muiters.

Op de keper beschouwd vertoont de pacificatie zelf ook geen eenvoudig beeld. Niet alle gewesten namen deel aan de onderhandelingen: Luxemburg hield zich afzijdig, en Friesland, Groningen, Overijssel en zelfs Gelre zonden geen afgevaardigden vóór het verdrag getekend werd. In Brussel vergaderden de Staten Generaal, die in zichzelf verdeeld zou blijven, ook nadat zij de overeenkomst van Gent hadden goedgekeurd. Zij waren in september bijeengeroepen voor het eerst zonder daarbij zelfs de instemming van de wettige landsheer Philips II of een daartoe gerechtigd (plaatsvervangend) landvoogd af te wachten. Maar intern bleef veel besluitvaardigheid stuiten op verdeeldheid tussen de radicale vleugel die geheel met Holland en Zeeland mee wilde gaan en een gematigd-afwachterende groep, die, ook na de vrede, niet door dik en dun zich tegen de landsheer wilde blijven keren, wanneer maar de Spaanse troepen zouden zijn teruggenomen. De Raad van State, waarvan de meeste leden nog nauwelijks bekomen waren van de schrik van een tijdelijke gevangenschap hen in Brussel door de radicalen in september aangedaan, volgde heel het gebeuren met nog meer aarzeling. In stilte bleef, trouwens, overal, ook binnen Holland en Zeeland, nog heel wat geïntimideerde ontevredenheid broeien. Ook na de Pacificatie bleven velen de ketterse rebellie afkeuren, Oranje's ambities wantrouwen en zij waren niet van plan al te lang de landsheer of zijn (nieuwe) landvoogd te negeren.

Ook het pacificatieverdrag was resultaat en neerslag van veel verdeeldheid en onzekerheid, niet meer, achteraf gezien, dan een intermezzo in een zich toch voortslepend conflict. Wel werd uitdrukkelijk de eensgezindheid van alle gewesten aangekondigd en de Spaanse troepen en Spaanse bestuurders als vreemdelingen en vijanden aangeduid. Wel werd aan de Staten Generaal, waar ook de rebellen hun afgevaardigden naar toe zouden sturen, het laatste en hoogste gezag over de nu herenigde landen geschonken. Maar ten aanzien van het levensgrote probleem van de onderlinge verschillen in godsdienst werd slechts een voorlopige regeling getroffen: in afwachting van een definitieve beslissing te nemen door de Staten Generaal, behielden Holland en Zeeland de vrijheid tot uitoefening van het Calvinistisch geloof, terwijl elders het oude geloof exclusief geëerbiedigd zou blijven. Wij weten nu achteraf, dat van heel deze vredesafspraken niet veel terecht is gekomen. Reeds bij de Unie van Brussel werd de godsdienstkwestie maar liever verzwegen en met de komst van de bekwame landvoogd Parma werd de burgeroorlog spoedig hervat.

Kort en goed, zo van nabij bekeken, is het beeld van de pacificatie verwarrend en gecompliceerd en lijkt het niet meer dan een toevallig snapshot dat spoedig in een golf van gebeurtenissen moest verdwijnen.

Misschien is het beter om met onze historische camera wat achteruit te lopen en de pacificatie in wijdser verzezicht te bezien. We moeten echter oppassen dan niet te struikelen of het centrale thema van de pacificatie als een stipje in onze focus te laten verdwijnen. Welnu, van verder af bekeken blijkt het bij heel deze verwarrende strijd en mislukkende vrede te gaan om voor maatschappij en gemeenschap zeer essentiële zaken. En het was geen wonder, dat daarop zo verscheiden werd gereageerd. Naast maatschappelijke positie, economische kansen, sociale verhoudingen moesten bij elke keuze van standpunt of partij in iedere fase van de door opstand en burgeroorlog zich voordoende omstandigheden en mogelijkheden, ook eigen karakter, geloof en levensbeschouwing van elke afzonderlijke individu een rol spelen. Geen reactie kon daardoor gelijk zijn aan die van een ander. Als men beseft dat ook bij de pacificatie zulk een individuele schakering van visie en uitleg voorkwam, dan kan deze vrede van Gent zelf gezien worden als symptoom en illustratie van de grote moeilijkheden voor elke tijdgenoot om op de essentiële vragen het goede en bevredigende antwoord te geven.

De Lage Landen, we weten het, vormden een in de loop van de 15e en 16e eeuw samengebracht conglomeraat van gewesten, steden en heerlijkheden. Een conglomeraat, dat toch meer was dan een toevallig samenspel van staten en staatjes onder het gezag van één landsheer, die al die gebieden in één personele unie had verzameld. Er was ten eerste de geografische en economische gemeenschappelijkheid van heel het gebied aan de monding van de grote West-Europese rivieren; daar was ten tweede het voor het langgerekte kustgebied, tot ver in het binnenland, bestaande economisch-sociale overwicht van de vroeg-ontwikkelde steden en stadjes; daar was ten derde de onderling verwante politieke eigenaardigheid van deze gewesten, zoals deze zich, ver van keizers en koningen, gedurende

de Middeleeuwen autonoom waren gaan gedragen ; daar was tenslotte de inwendig groeiende overeenstemming in cultuur : een voor vele gewesten gemeenschappelijke volkstaal, een door het Frans-Bourgondische hofcentrum in Brussel uitstralende levenshouding en gedrag dat door de élites werd overgenomen, een overeenkomstigheid ook in uitingen van geloof, ideeën en kunst. Ook toen de opstand uitbrak, was dit nog niet tot één geheel geïntegreerd. Maar in heel West Europa dreven verwante tendenties tot een samengroei van overkoepelende grotere staatsorganisaties die tegelijkertijd schenen te dwingen tot een binnen die grotere staten vernieuwde en duidelijker geprofileerde plaats voor kerk en godsdienst. Een sterke bevolkingsgroei, intensificatie van handel en verkeer, snelle spreiding van informatie en kennis door de boekdrukkunst, toenemende invloed van de stedelijke burgerij naast de reeds lang zo invloedrijke adel, al die verschijnselen — en nog vele meer, — stuwden in een richting waarheen ook de aanvankelijk zo losjes samengevoegde Lage Landen gedreven werden. Maar gemakkelijk en zonder strijd ging dit alles niet, ook niet in die Lage Landen. Sterker dan tegenwoordig moesten de ontwikkelingen van staat en kerk stuiten op weerstanden van traditionele aard. Verworven waarden en zekerheden binnen de kleinere eenheden van stand, gewest of stad, van gilde, heerlijkheid of waterschap, hielden de betrokkenen vast aan vormen van autonomie zoals deze ook door recht en gewoonten waren vastgelegd. Een absoluut en exclusief geloof in één Waarheid, zoals binnen een ware Kerk, door het Enige Woord Gods, in het goede dogma en sacrament werd uitgedrukt, verzette zich tegen een ook toen oplevende gedachte dat binnen één staat plaats zou kunnen zijn voor meer kerken. Standgevoel bij adel of stedelijk patriciaat kon zich moeilijk schikken in de idee van een voor het groter staatsverband ontstaand apparaat van daartoe opgeleide ambtenaren.

Bezieet u nu dit beeld, zo in ruwe lijnen grofkorrelig afgedrukt, dan wordt het misschien begrijpelijk waarom in zovele landen gedurende de 16e eeuw conflicten, opstanden en burgeroorlogen voorkwamen en hoe moeilijk het was om naar tevredenheid van een meerderheid tot een juist voor de grotere en krachtigere staat zo noodzakelijke vrede en harmonie te komen. De zo essentiële problemen van staatsvorming, kerk-keuze, behoud van tradities riepen reacties op, die uiterst verscheiden moesten zijn. Aan de uiterste polen van een vereenvoudigd radicalisme konden die reacties strak en duidelijk zijn. De koningsgezinde partij koos voor een centraliserende en contra-reformatorische staatsamenhang, waarin aan de landsheer en zijn ambtenaren een absolute macht zou toevallen, voor ketters geen plaats zou zijn en aan het gewestelijk of sociaal particularisme weinig ruimte werd gelaten. De rebellen waren voorstanders van de gereformeerde kerken, kozen voor een gewestelijke zelfstandigheid en aanvaardden slechts een landsheer en zijn regering wanneer deze aan controle en advies van inheemse raden en staten onderworpen zouden zijn. Maar tussen deze uitersten waren talrijke variaties in opvattingen en overtuigingen te vinden, die bovendien nog telkens, afhankelijk van omstandigheden en ontwikkelingen, konden veranderen.

Wanneer wij nu het principiële en essentiële van heel het in de Neder-

landen in opstand en burgeroorlog uitgebarsten conflict begrijpen, dan wordt het misschien mogelijk in de pacificatie van Gents ook iets groots, iets overbruggends, iets nastrevenswaardigs te zien. Dan wordt die vrede, ook al mislukte zij uiteindelijk, als het ware uitgetild boven de beperkingen van de tijd en de zich daarbij voordoende mogelijkheden. Misschien mislukte de pacificatie juist omdat zij een weg wees die nog niet in die tijd mogelijk was maar de toekomst met zich had. Misschien is zij op zich een uiting van hetgeen mensenhand en mensenhart vermogen te doen en te willen tegen alle toenmalige aardse mogelijkheden in, omdat 's mensen vindingrijkheid en vernuft nu eenmaal uit zweeft boven een laag-bijde-grondse werkelijkheid. De pacificatie trachtte een oplossing te vinden, die achteraf bewondering afdwingt. Ten aanzien van het moeilijke probleem van de godsdienst werd een compromis gezocht, dat toch fundamenteel vernieuwend en modern was. Willem van Oranje had wel eens verdergaande idealen gekoesterd waarbij binnen gewest of stad drie of vier verschillende kerken naast elkaar in onderlinge dulging en verdraagzaamheid eigen organisatie en werkzaamheid hadden kunnen ontplooiën. Maar een zogenaamde cantonnering van de kerken, regionaal exclusief bevoorrechtend, zoals de pacificatie beoogde — in Holland en Zeeland de gereformeerde kerk, in de overige gewesten de Rooms-katholieke — was een misschien haalbare compromis, dat reeds elders — b.v. in de Duitse landen — met enig succes was toegepast. In ieder geval werd hierdoor een gewetensvrijheid mogelijk, d.w.z. de vrijheid voor een ieder om althans binnenshuis en binnenshart te geloven wat men wil zonder daarvoor als zodanig strafbaar te zijn, en een vorm van geloofsvrijheid die althans de betrokkene behoeft voor terechtstelling of verdrijving uit heel het land. Boeiender en moderner nog was de andere oplossing die ten aanzien van de staatsorganisatie door de pacificatie werd gezocht. Om de spanning tussen traditioneel particularisme en modern centralisme enigszins te minderen, om tegenover het gevaar van tyrannie van een vreemde landsheer en zijn vreemdelingen-raadgevers een vorm van zelfbestuur te stellen, werd aan de Staten Generaal een macht tot controle en medebestuur toegedacht die veel verder ging dan deze vergadering in vroeger tijden ooit had gehad. In een brief aan de Staten Generaal had Willem van Oranje deze gedachte reeds duidelijk uitgesproken (oktober 1576): door U, Staten Generaal, openlijk uit te spreken voor de handhaving Uwer rechten „vous servirez d'exemple de vertu à tous peuples libres, et de terreur à tous tyrans et iniques oppresseurs de républiques... de façon que vous rendrez à la postérité le fondement de leur liberté ferme et inmutable, qu'est l'obéissance qui est due au prince juste et légitime, joint que satisferez en cela au devoir de vos consciences et de l'obligation qu'avez à vostre serment et au rang que vous tenez, en représentant le corps universel de tout le peuple, duquel vous avez la liberté et salut comme en despot". Aloude vrijheid, vertegenwoordiging van het gehele volk, inheemse eigen verantwoordelijkheid volgens rang en eed, het zijn deze gedachten die door de vrede van Gent dichterbij de verwezenlijking gebracht schenen te kunnen worden en, ook na de mislukking van de pacificatie, levende herin-

nering bleven als inleiding tot een later constitutioneel parlementarisme als wij zowel in België als in Nederland zouden verwerven.

Leggen wij nu de twee foto's naast elkaar. Wij begrijpen nu dat, juist omdat de pacificatie antwoorden moest vinden op essentiële problemen van maatschappij en samenleving die zich toen onbedwingbaar opdrongen maar de mensen zo diep in overtuigingen en keuze verdeeld hielden, deze pacificatie zo moeizaam tot stand kwam en tenslotte in de praktijk niet slaagde. Wij begrijpen nu ook waarom als poging, als streven deze pacificatie nog steeds het herdenken waard is. Een streven om door het compromis een evenwicht te brengen tussen traditie en moderne ontwikkeling, waarbij voor de godsdienst, een beperkte vrijheid werd geboden, voor de staat een landelijk controlerend zelfbestuur, dat landsheer en ambtenaren zou moeten bijstaan. En beide oplossingen wezen naar een toekomst waarin door scheiding van kerk en staat en parlementaire controle de inwendige groeiende macht van het centrum kon worden opgevangen en ingebed. Daarom doet ons de pacificatie, in al haar verwardheid ontstaan in een verwarrende tijd, ons zo wonderlijk modern aan.

Of, vraag ik me af, heb ik toch de camera scheef gehouden en bij het afdrukken even bewogen?